
Univerze morajo postati, kar bi morale biti – tudi zaradi pravice do izobraževanja

Andraž Teršek

Preskromna (samo)kritična drža

Mnogi ljudje in marsikateri univerzitetni delavec se sprašujejo, zakaj med *ljudmi dela in znanja* ni več t. i. *civilnega poguma* (Sruk, 1986). Tudi, zakaj v javnem prostoru ni več aktivno delujočih in kritičnih državljanov? Pa zakaj več mladih ljudi nima bolj izrazitega in odločnejšega odnosa ne le do zanimivih in resnih, pač pa tudi do kulturno in civilizacijsko usodnih, nemara eksistenčno pomembnih tem in vprašanj? In zakaj med razmišljujočimi ljudmi, ki vedo, zakaj v določenem trenutku družbenega stanja gre, ni več nekakšnih *žametnih revolucionarjev*? Zakaj ni množičnega in odločnega odziva na družbeno dogajanje, na to stanje (npr. po Aristotelovo) množičnega nemišljenja in antipolitike (Kuzmanič, 1996)? Ne nazadnje tudi, zakaj se ne zgodijo množični in organizirani, nenasilni, a odločni, pristno demokratični in zato usodnejši protesti ter upori zoper obstoječo korporativno gospodstvo, ki ga predstavljajo (ne politiki in državniki, pač pa) dnevno politični upravljalci, menedžerji, »gospo-ska« (Balluch, 2011)? Le zakaj so se ljudje zadovoljili že s formalno, namesto s prepričljivo vsebinsko demokracijo (Crouch, 2013)? Ta in podobna vprašanja so vse pogostejša in nas morajo zanimati. Moramo iskati odgovore nanje (Arendt, 2006). Tudi na univerzah (Močnik, 2010).

Četudi z morebitnim nelagodjem zaradi skromne učinkovitosti, pa moramo vendarle biti odločni truditi se za lastno vpetost v razpravna iskanja in miselna samospraševanja o družbenem življenju, skupnosti, socialnem okolju, institucijah in življenjskem stanju slehernega posameznika. Pri tem pa bi univerzitetni delavci najverjetneje morali biti posebej pozor-

ni še na vprašanja o vlogi in stanju znanja na univerzah ter procesih izobraževanja v splošnem. Kot državljani bi si morali želeli, kot delavci na univerzah pa bi morali usmeriti našo kritično pozornost ne le na vprašanje, ampak (in žal) tudi na »problem« univerzitetnega okolja. Tudi in še zlasti slovenskega (izhajajoč iz začetkov, razvoja in tradicije slovenske univerze, Benedetič, 1999). Mnogi predstavniki znanstvene suverenosti in akademskega dostojanstva v Sloveniji so to že storili (npr. v časnikih *Delo* in *Dnevnik*, v reviji *Mladina*). Prepričljivo. K temu, kar bi ob izpolnitosti nekaterih dodatnih pogojev lahko bila splošna slovenska intelektualna razprava o univerzi (med temi pogoji je zagotovo organizirano skupno delovanje), sem v domači javni sferi že poskusil prispevati. Brez pravega odziva akademije in politike. Prepričan sem, da si je treba za takšen prispevek prizadevati ves čas in na vseh ravneh delovanja. Tovrstna kritičnost delavcev na univerzah in samokritičnost univerz/akademije je nujna (prim. Foucault, 2008).

Votlost političnih obljub, z nekaj škodljivimi ukrepi

Med programskimi obljubami kandidatov na predzadnjih in zadnjih parlamentarnih volitvah, ki so po volitvah oblikovali vladajočo strankarsko koalicijo, so bile tiste glede politike do izobraževanja in univerz skoraj podarjeno izpostavljene. Tako, kot so bile po črki zapisane na programski in kampanjski papir, so se zdele sprejemljive, deloma celo opogumljajoče. Te obljube še vedno niso uresničene. Retorika resornih ministrov in ministric, ki so se v tem času že zamenjali, je prepoznavno drugačna od tiste, s katero so vodje strank v volilni kampanji javno nastopali v času pred volitvami. Občasno ni samo politično (v smislu »policy«) neprepričljiva in strokovno pomanjkljiva, ampak tudi arogantna, celo nedostojna.

Namesto nujnega razvojnega koraka naprej se je v obdobju zadnjih šestih let zgodil otipljiv korak tja, kamor se zdi, da v obstoječem sistemu in institucionalni politiki ni več poti – nazaj (prim. Freitag, 2010). Predvsem glede avtonomije univerz (na primer njihovo podrejanje pravilom in kriterijem, ki jih sprejemajo državne agencije in komisije), družbene vloge in poklicne vrednosti učiteljev (na primer glede plačne politike, zaposlovanj in napredovanj), financiranja izobraževalnih ustanov, systemske pravne ureditve temeljnih segmentov univerzitetnega študija (na primer vstopnih kriterijev za študij na univerzi) in spoštovanja oziroma doslednega uresničevanja kriterijev za ustavnopravno pravilno pravno urejanje financiranja in delovanja univerz (z zakonom, ne s podzakonskimi akti) (prim. Teršek, Žgur, 2010). Nekateri takšni kriteriji so že dalj časa pojasnjeni tudi v odločbah Ustavnega sodišča. Te odločbe še vedno ostajajo neuresničene. Ob tem pa država svojo politiko do univerz še vedno utemeljuje s slo-

gani in politiko, kot da bi na področju vzgoje, izobraževanja, študija in raziskovanja res šlo za stvarno utemeljeno domnevno o »nujnih varčevalnih ukrepih« – pa ne gre in nikdar tudi ne sme iti za kaj takega (Kuzmanič, 2015).

Politična ravnodušnost in akademska pasivnost

Prenekatera dejstva in številne značilnosti slovenskega univerzitetnega okolja so očitna in neposredna posledica državne pravne politike – ali bolj neustrezne politike (Krašovec, 2015). Ta še najprej očitno in močno posega v *avtonomijo* univerz. Ne samo s pravno ureditvijo učiteljskih plač ali pa pogojev za državno priznanje pravne veljavnosti univerzitetnih diplom. Tudi s pravno ureditvijo financiranja se slovenskim univerzam še naprej odreka z ustavo izrecno zagotovljena avtonomnost. Ob tem se financiranje univerz še naprej ureja s podzakonskimi predpisi, ne pa z zakonom. Ustavna nesprejemljivost takšnega stanja je očitna. Tudi z vidika pravno določenih zahtev države glede kriterijev, ki morajo biti izpolnjeni, da univerze lahko ustanavljajo, spreminjajo in izvajajo študijske programe (kar gre razumeti kot temeljna elementa obstoja in delovanja univerz), univerze niso avtonomne. Na tem področju njihovo avtonomijo onemogočajo državne agencije in komisije, ki dejansko še vedno potrjujejo vsebine univerzitetnih programov, pri tem pa podobno, kot državna administracija na splošno, delujejo pretirano formalistično, tehnokratsko okorno in iritirajoče birokratsko.

Univerze bi se morale temu odločno upreti. Skupaj in organizirano. Upreti bi se morale diktatom države in njenih agencij pri vseh tistih vprašanjih, ki posegajo v samo jedro univerzitetne avtonomije in njene logične izpeljave. Navsezadnje (in to se zdi še posebej pomembno) tudi glede kriterijev za izvolitve posameznikov v raziskovalne in pedagoške nazive. Na tem področju so univerze, pod prav takšnim diktatom države, nekritično prevzele sistem nevzdržno formaliziranih, po področjih znanosti in ved neuravnoteženih, intelektualno nekritičnih, življenjsko neprimernih in hiper birokratskih kriterijev, ki s pristnimi vsebinskimi kriteriji za presojo usposobljenosti posameznika, da raziskuje ali predava, skorajda nimajo nikakršne zveze. A tega ne storijo. (O tem tudi Močnik, 2010, ki navede seznam domačih objavljenih besedil na temo univerze.)

Univerze bi se morale upreti tudi agresivni neokapitalistični tržni logiki, po kateri naj bi bil posameznik upravičen do priznanja koristi za univerzo oziroma do zasedbe stolice na fakultetni katedri ali oddelku (ne, če je suvereni strokovnjak za določeno vedo in dober predavatelj, ampak le – do uma žaljivo, mišljenje kot tako zanikavano, do konca in surovo ultraneoliberalistično), če lahko univerzi ali fakulteti, na kateri deluje in/ali je

(najverjetneje pa tudi želi biti) na njej zaposlen, zagotovi denar z golo prodajo svojega dela »na trgu« (karkoli in kjerkoli pač to že je). Univerze bi morale tudi izdelati in javno predstaviti jasen predlog za spremembo sistemske pravne ureditve delovanja in financiranja univerz, ki bi jim končno zagotovila dejansko, pristno avtonomijo. Dokler univerze tega ne storijo, podarjajo legitimnost besedam političnih odločevalcev, da si univerze pravzaprav ne želijo avtonomije na tem področju, da se zanjo ne čutijo sposobne in da zanjo tudi ne želijo prevzeti odgovornosti (Teršek, 2011).

Predvsem pa si univerze ne smejo privoščiti notranjega delovanja, ki bi bilo etično ali celo pravno nevzdržno. Na primer nenadzorovanih in ne-kaznovanih primerov mobinga in šikaniranja, plagiatorstva in drugih kršitev avtorskih pravic, izplačevanja honorarjev za mentorstva in članstva v komisijah za zagovore univerzitetnih avtorskih del ali izvolitve, očitnih in hudih nesorazmerij v zasluških, dopuščanja profesorjem, da ne opravljajo svojih pedagoških obveznosti dosledno, privabljanja študentov z omogočanjem bližnjic do izpitov in diplom, ustanavljanja programov ali celo fakultet zaradi posameznikov ali ozkih skupin ljudi, ne pa zaradi prepričljive izobraževalne potrebe. Na univerzah se tudi ne bi smelo prezreti najbolj marljivih, dojemljivih in konstruktivno kritičnih študentov (ali jih za izkazano kritičnost in intelektualno naprežanje celo kaznovati!). Postati in biti institucionalni zgled – glede moralnega, etičnega in pravnega ravnanja, v funkciji javnega interesa in občega dobra – bi moral biti kategorični imperativ univerzitetnega okolja.

Zatorej ne bi bilo prav, če bi se o problemih univerz pogovarjali s popolno osredotočenostjo na početja dnevne politike. Niti, da bi ta početja izpostavili kot vse prežemajoči razlog za probleme slovenskih univerz. Ali, da bi z njimi absolutno pogojevali kakovost izobraževalnega, kulturnega, vzgojnega in raziskovalnega dogajanja na univerzah. Univerze vendarle še lahko izbirajo primerne(jše) poti za dvig svoje kakovosti in za krepitev svoje družbene vloge. Predvsem za dvig kakovosti izobraževalnega procesa in za dvig kakovosti znanja, kar vendarle mora biti osrednji cilj univerz (Walsterstein, 2004).

Niti za trenutek ne bi smeli dvomiti, da so univerze, v okviru svoje enkratne funkcije in privilegirane poslanstva, vselej soodgovorne tako za stanje duha v družbi, kot tudi za splošno kakovost družbenega življenja (prim. Sartre, 1981). Torej tudi za vsebino *ustavne in socialne demokracije*, ki jo živimo. In za vsebino *razpravne demokracije, razpravljaljoče* ustavne in socialne demokracije (Teršek, 2014). Navsezadnje in dolgoročno sta obstoj in značaj demokracije (glej Finley, 1999; Canfora, 2006; Zupančič, 2011) in so »meje demokracije« (prim. Štrajn, 1995) pogojeni prav s kakovostjo vzgojnih in izobraževalnih institucij, ustanov, procesov in politik,

končno pa s političnimi, tehničnimi, moralnimi in umnimi značilnostmi in kakovostjo univerz.

Študijski programi med balastom in prevaro

Poskusi misliti univerzo z ozirom na stanje in dogajanja, ki jo v našem prostoru določajo sedaj, presega filozofska razpravljanja. So polemike o zelo konkretnih univerzitetnih vprašanjih, akademskih problemih in pozivih državi, da do univerze vzpostavi primernejši odnos. Nelagodno bi lahko dejali, da gre tako rekoč za ene in iste teme, samospraševanja, ugotovitve in apele.

V dosedanjih javnih razpravah o univerzitetni politiki v Sloveniji je bil eden od zelo pomembnih vidikov umeščanja univerze v okvir ustavno-pravnega reda (vsaj, kot je meni znano) vendarle povsem spregledan. Izhaja iz prepoznavnega in etično vprašljivega načina, kako poskušajo s pragmatično in koristoljubno prilagodljivostjo politiki države ne le nekatere zasebne šolske ustanove, pač pa tudi javne univerze poskrbeti predvsem za dvig števila vpisanih študentov, za zunanjo podobo in njeno površinsko privlačnost programske ponudbe posameznih fakultet in, nenazadnje, zaposljivost učiteljskega kadra. Manj pa za kakovost izobraževanja in zaposlitveno vrednost znanja. Univerzitetni učitelji so pač, v skladu s togo računsko matematiko sistemskih pravil in papirologno logiko pri določanju plačilnih meril, plačani glede na konkretno število spodaj in zgoraj omejenih pedagoških ur pri konkretnih študijskih predmetih, ki se dejansko izvajajo v tekočem študijskem letu.

Vsekakor sta lahko premislek fakultete o uvedbi novih študijskih programov in njena odločitev za konkretno programsko novost rezultat strokovno pronicljive in akademsko dobroverne analize družbenih potreb po strokovnjakih z določenega področja ali pa optimiziranja vsebinskih in kadrovskih možnosti fakultete. A da ni vselej tako, je v slovenskem izobraževalnem prostoru mogoče opaziti.

V Sloveniji se da najti in prepoznati tudi univerzitetne študijske programe, ki se zdijo pripravljeni presenetljivo hitro, strokovno manj natančno, kadrovsko ne povsem domišljeno in logistično pomanjkljivo. Še lažje je najti in prepoznati nekatere študijske programe, ki v praksi ne sledijo prvotnim vsebinskim napovedim ob registraciji in zagotovitom prvim generacijam vpisanih študentov. Pri nekaterih programih se poznavalci sprašujejo, ali so jih vzpodbudile akademsko neprepičljive zaposlitvene in finančne težnje skupine posameznikov, ne pa morebitni akademski uvid oziroma iskreni premislek o družbeni potrebi po posameznih strokovnih profilih in vest o odgovornosti za kakovosti izobraževanja.

Poseben problem v nizu nekaterih novosti v ponudbi univerzitetnega študija pri nas se zdijo tisti programi, ki bodisi ponujajo strokovne nazive, za katere niti vse fakultete same vedno ne vedo natančno, kaj naj bi končno pomenili v smislu splošnih in posebnih kompetenc diplomantov, bodisi naslavljajo prihodnje študente z obljubami o pridobitvi poklicnega naziva, ki v družbeni praksi ostaja neuresničena ali celo neuresničljiva.

Pozitivne ustavnopravne obveznosti glede pravice do študija

Javno oblast je treba zato spomniti na *doktrino o pozitivnih ustavnopravnih obveznostih države* (Mowbray, 2004). Če država, ki ima v procesu ustanavljanja in akreditacije študijskih programov zadnjo in odločilno besedo, določen študijski program odobri, se po mojem mnenju sooči s pravno obveznostjo, da stori vse, kar je potrebno in je od države mogoče razumno pričakovati, da bodo prihodnji diplomanti na trgu dela osebno izkusili družbeno potrebo in strokovni pomen končanega študijskega programa – z enakopravno možnostjo učinkovite prijave na razpisana delovna mesta in posledično zaposlitve.

Z drugimi besedami: če država odobri študijski program določene poklicne smeri, mora pred končanjem študija prve generacije diplomantov urediti formalizacijo tega poklica v državnih pravnih aktih (končno z objavo v *Uradnem listu*). Podobno: če država ob uveljavitvi določenega programa, ki je izrecno ali glede na opis kompetenc očitno poklicno naravnano, ustanovitelju in izvajalcu programa dopusti dobroverno pričakovanje, da bo storila enako kot v prvem primeru, torej zagotovila formalno priznanje poklica, mora to tudi storiti. V obeh primerih gre za protiustavno kršitev avtonomije izobraževalne ustanove in pravice študentov do izobraževanja, pa tudi njihove pravice do dela, če država svoje pozitivne pravne obveznosti ne izpolni.

Pri univerzitetnih študijskih programih, ki niso očitno poklicno naravnani in prejmejo dovoljenje države za začetek izvajanja, morda država res ni odgovorna iz naslova pozitivne obveznosti, da diplome takšnih programov z zakonodajo izrecno izenači s poklicnim nazivom primerljivih programov. Dolžna pa je pravno zagotoviti možnosti, da se bodo diplomanti takšnih programov lahko, kot formalno ustrezni kandidati, enakopravno prijavljali na javne razpise za delovna mesta z učinkovito možnostjo zaposlitve. Če država dovoli izvajati študijske programe, ki diplomantom zagotavljajo pridobitev določenega strokovnega naziva, ne da bi tega izenačila z že obstoječimi poklicnimi nazivi vsebinsko primerljivih programov, mora vendarle poskrbeti, da se bodo lahko diplomanti teh programov enakopravno prijavljali na vse tiste javne razpise, ki zade-

vajo delovna mesta s primerljivimi splošnimi in posebnimi kompetenca-mi. Ne glede na to, za katero strokovno področje gre: pravo, psihologijo, ekonomijo, management, arhitekturo, antropologijo, filozofijo ali katero drugo področje. Opustitev takšne pozitivne (ustavno)pravne obveznosti bi veljalo opredeliti kot protiustavno ravnanje države. Če se namreč posameznik za določeno delovno mesto ne more niti enakopravno potegovati, se njegove poklicne kompetence in osebne kvalitete tudi na trgu ne morejo preverjati.

Problem je verjetno celo večji, kot se morda zdi na prvi pogled. Vzemimo na primer poklic pravnika, novinarja ali psihologa. Verjetno obstajajo stvarni in ugotovljivi razlogi, zakaj država diplomanta neke visoke šole ali fakultete za pravo in management poklicno ne izenači z diplomantom pravne fakultete. Ali, zakaj diplomanta *neke visoke šole ali fakultete za medicine* ne izenači s poklicem diplomiranega novinarja s *Fakultete za družbene vede*. Pa npr. diplomanta fakultete za družbene in poslovne študije z diplomiranim ekonomistom. Ali pa diplomiranega biopsihologa z diplomiranim psihologom iz Maribora ali Ljubljane. In zakaj npr. tudi diplomanta psihosocialne pomoči iz Nove Gorice ne bo izenačila s poklicem psihologa.

Verjetno iz podobnih razlogov država tudi ne sprejme zakonske ureditve, s katero bi zagotovila, da bodo razpisi za delovna mesta vsaj praviloma in le z redkimi, posebej utemeljenimi izjemami, spisani tako, da bodo kot kandidate naslavljali diplomante vseh vsebinsko primerljivih študijskih programov in ne le nosilce formalno reguliranih poklicev (psiholog, ekonomist, novinar, pravnik itd.)

Ta problem, ki je očitno tudi pravnega značaja, se še stopnjuje, kadar se diplomanti študijskega programa, ki naj bi bil na papirju primerljiv z drugim, poklicno reguliranim programom, na tega drugega ne morejo niti prepisati. Ali pa, če jim prepis ni zagotovljen niti po tem, ko opravijo večje število ne prav poceni plačljivih diferencialnih izpitov.

Takšna izobraževalna politika države in univerz bi se nam morala zdeti neodgovorna. Pravniki bi morali pozorno premisliti argumente o pravni spornosti takšnega početja in nastalih posledic, ki so za vedno več mladih diplomantk in diplomantov nadvse škodljive. Velika večina, morda kar vsi, skupaj z njihovimi starši ob vpisu ne vedo ali ne razumejo dovolj dobro, da njihova diploma ne bo imela vrednosti, kakršno pričakujejo. In da njihov strokovni naziv ne bo pomenil poklicnega naziva. Pa tudi, da jim ne bo omogočal enakopravnega kandidiranja na delovna mesta, ki jih je mogoče izrecno prebrati ali pa posredno prepoznati v sicer skrbno in prepričljivo sestavljenih opisih njihovih domnevnih posebnih kompetenc.

Kadar je takšna neobveščенost ali pa zavedенost študenta tudi posledica zavestnega delovanja vodstev fakultet, njihovega slepomišljenja, promocijske zvitosti ali pa celo nedvoumnega zavajanja, bi morali pravniki v takšnem pristopu do študentov prepoznati tudi pravno (kazensko in odškodninsko) odgovornost izobraževalnih ustanov. Tudi oseb na vodstvenih položajih. V primeru, da bi se v vlogi oškodovanca hkrati prepoznale fakultete in študentje, bi bil na mestu skupen nastop pred sodiščem, s tožbo proti državi. V času krize, ko državna politika dopušča ekspanzijo takšnih in drugačnih študijskih programov in nazivov, zaposlovalne možnosti pa so za mlade diplomante iz dneva v dan manj opogumljajoče, bi morala slovenska sodišča spomniti državo na vsebino in pomen njenih pozitivnih ustavnopravnih obveznosti glede statusa univerz, pravice študentov do izobraževanja in njihove pravice do dela. Pač v jeziku nezane marljivo visokih odškodnin.

Družba s takšno univerzitetno politiko in prakso zase ne more trditi, da je družba znanja. Prej gre za družbo usodnega prepleta pravne ignorance, politične arbitrarnosti, ekonomske surovosti in etične sprevrženosti. Mlade prepušča dosegu nihilizma in krizi smisla. Temu se je treba zoperstaviti (Galimberti, 2010).

Zaveza

Znamenja, katere poti za doseg tega cilja ubirajo slovenske univerze znotraj manevrskega polja za svobodno odločanje in delovanje, niso optimistična. Kažejo, da univerze premalo skrbijo za vzgojo kritično mislečih državljanov (Blais, Gauchet in Ottawi, 2011), etično ozaveščenih ljudi, z znanjem motivacijsko opolnomočenih moralnih osebnosti in civilno pogumnih izobražencev. Univerze premalo skrbijo za razvoj samospoštovanja ljudi, ki se na univerzah združujejo v delujočo skupnost (Kant, 2006). Univerze vendarle še premalo skrbijo za znanje kot vrednoto, za moralno utemeljeno in racionalno prepričljivo izobraženost kot nekaj, kar je samo po sebi cilj izobraževalnega procesa – nasprotno od presoje vrednosti znanja glede na njegovo golo tržno izmerljivo vrednost (tudi izhajajoč iz filozofije razsvetljenstva, Cassirer, 1998). Ta skrb pa še zdaleč ni popolnoma in v celoti odvisna od pravno-politične drže, ki jo do univerz zavzame vsakokratna dnevnopolitična koalicijska oblast.

Odgovornost univerz za nadgradnjo formalne demokracije z vsebinsko je velika in pomembna. Vsekakor vključuje moralno odgovornost in etično zavezo do mladih generacij in vseh drugih ljudi s statusom študirajočih na univerzi, do njihove prihodnosti – kot imetnikov znanja, razmišljujočih oseb, kritičnih državljanov in aktivnih političnih subjektov (prim. Haidt, 2013). Te odgovornosti univerze ne bodo mogle uresničeva-

ti brez nujne in ustavno predvidene avtonomije. Predvsem pa je ne bodo mogle uresničevati brez odločne zavezanosti vseh delavcev na univerzah k moralno avtonomnemu, etično prepričljivemu in pravno pravilnemu delovanju.

Univerze torej morajo postati, kar bi morale biti. Ne le zaradi prisiljujoče nujnosti v smislu človekovega moralnega sebstva (glej Bauman, 2016). Tudi zaradi ustavne in človekove *pravice do izobraževanja*. Ta nujno in kategorično vključuje tudi komplementarne dolžnosti (izobraževalnih institucij in ustanov, učiteljev in raziskovalcev) in obveznosti (javne oblasti). Tudi in predvsem takšne, kot jih *osvetljuje filozofija univerze, izobraževanja in znanja kot vrednote*, orisno predstavljena v tem članku – in s pomembnimi (ustavno)pravnimi poudarki.

Literatura

- Arendt, H. (2006) *Med preteklostjo in prihodnostjo. Šest vaj v političnem mišljenju*. Ljubljana: Založba Krtina.
- Balluch, M. (2011) *Upor v demokraciji. Državljanjska nepokorščina in konfrontacijske kampanje*. Ljubljana: Založba Krtina.
- Bauman, Z. (2016) *Postmoderna etika*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- Benedetič, A. (1999) *Poti do univerze*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Blais, M.C., Gauchet, M. & Ottawi, D. (2011) *O pogojih vzgoje*. Ljubljana: Založba Krtina.
- Canifora, L. (2006) *Demokracija: zgodovina neke ideologije*. Ljubljana: založba *cf, Modra zbirka.
- Cassirer, E. (1998) *Filozofija razsvetljenstva*. Ljubljana: Claritas.
- Crouch, C. (2013) *Postdemokracija*. Ljubljana: Založba Krt.
- Finley, M.I. (1999) *Antična in moderna demokracija*. Ljubljana: Krtina, zbirka Temeljna dela.
- Foucault, M. (2008) *Vednost-oblast-subjekt*. Ljubljana: Založba Krtina.
- Freitag, M. (2010) *Brodolom univerze in drugi eseji iz politične epistemologije*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Galimberti, U. (2010) *Grozljivi gost. Mladi in nihilizem*. Ljubljana: Modrijan.
- Haidt, J. (2013) *Pravičniški um. Zakaj dobre ljudi ločujeta politika in religija*. Ljubljana: Umco, Penca in drugi.
- Kant, I. (2006) *Zgodovinsko-politični spisi*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Krašovec, P. (2015) *Neoliberalni politični projekt teži k politični formi, ki bi bolj gladko shajala s kapitalizmom*. Mladina, št. 9, 27. februar 2015.

- Kuzmanić, T. (1996) *Ustvarjanje antipolitike*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, Založba Sophia.
- Kuzmanić, T. (2015) *Nevednost, neznanje in ekstremizem – gre za nas?* Večerni pogovor. Modrijanova knjigarna, Ljubljana, DMK, 4. maj 2015. Dostopno na: <https://www.youtube.com/watch?v=Ip0N3YSJa4w> (1.12.2016)
- Močnik, R. (2010) *Ob koncu univerze*. V Freitag, M., *Brodolom univerze in drugi eseji iz politične epistemologije*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Mowbray, A. (2004) *The Development of Positive Obligations under the European Convention on Human Rights by the European Court of Human Rights*. Oxford and Portland, Oregon: Hart Publishing.
- Sartre, J. P. (1981) *Filozofija-estetika-politika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Sruk, V. (1986) *Moralna in etika – leksikon*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Štrajn, D. (1995) *Meje demokracije*. Ljubljana: Liberalna akademija.
- Teršek, A., Žgur, M. (2010) *(Finančna) avtonomija univerze*. Ljubljana: Revus-revijska za ustavno teorijo in filozofijo prava.
- Teršek, A. (2011) *Premalo odgovornosti neavtonomnih univerz*. Dnevnik, Objektiv. Ljubljana, 5. februar 2011.
- Teršek, A. (2014) *Teorija legitimnosti in sodobno ustavništvo*. Koper: Univerzitetna založba Annales.
- Zupančič, B.M. (2011) *Tembatsu. Druga od suhih krav*. Strasbourg: samozaložba.
- Wallerstein, I. (2004) *The Uncertainties of Knowledge*. Philadelphia, USA: Temple University Press.